

Identiteit

Christien Brinkgreve

Paul Verhaeghe, *Identiteit*. De Bezige Bij, Amsterdam (2012).

Na twee eerdere boeken die in stijgende mate aandacht kregen, *Liefde in tijden van eenzaamheid* en *Het einde van de psychotherapie*, is Paul Verhaeghe met zijn laatste boek *Identiteit* pas goed doorgebroken, zowel in België als in Nederland – het kreeg in enkele weken tijd zes drukken.

Verhaeghe is psychoanalyticus en hoogleraar Klinische psychologie in Gent. Zijn werk is ook voor sociologen interessant omdat hij de problemen die hij tegenkomt in zijn psychotherapeutische praktijk plaatst in de context van de tijd – de context van een veranderende samenleving. En zoals Karl Marx de schuld van de ellende die hij zag legde bij het kapitalisme, zo ziet Verhaeghe veel van de hedendaagse psychische problemen als gevolg van de werking van het neoliberale marktdenken, ‘de nieuwste mutatie van het sociaal darwinisme’. Hij vindt hierin Richard Sennett aan zijn zijde, en treedt in de voetsporen van Freud en diens boek *Das Unbehagen in der Kultur*. Ook Elias zou hieraan toegevoegd kunnen worden, met zijn pogingen verbanden te leggen tussen het psychische en het sociale, tussen relaties en emoties, maar de accenten verschillen. Waar Freud zich vooral richt op de onderdrukking van emoties als bron van onbehagen, en bij Elias de verschuiving van machtsverhoudingen een centrale motor vormt in de veranderingen in emotiebeheersing, daar kijkt Verhaeghe vooral naar de economie en de verandering van de marktverhoudingen. En hun toon verschilt: bij Elias is de toonzetting die van de distantie; Verhaeghe en ook Sennett schrijven kritischer en geëngagerder: het neoliberalisme tast het zelfgevoel van mensen aan, hun gevoel van eigenwaarde en identiteit.

Al ben ik zelf sociologisch opgevoed met distantie als beroepskeurmerk, toch ga ik steeds meer voelen voor de vragen die voortkomen uit verontrusting, en voor manieren van schrijven die de betrokkenheid met mensen en hun problemen weten vast te houden – met behoud van de niet vooringenomen en professioneel geschoolde blik. Verhaeghe verstaat die kunst, en voor sociologen interessant is de toevoeging van zijn psychoanalytische manier van kijken: dat geeft een meerwaarde als het gaat om vragen naar bijvoorbeeld de betekenis van de huidige economische verhoudingen voor het gevoel van identiteit. Zijn benadering is voor sociologen voor een deel zeer vertrouwd: identiteit is geen eigenstandig fenomeen, maar valt alleen te bezien in de context waarin mensen leven. Maar zijn blik op wat dit voor mensen betekent, gevoed door zijn vak en zijn psychotherapeutische praktijk, is scherper en gelaagder.

Identiteit is een rijk en doorleefd boek, en het geeft een mooie analyse van hedendaags onbehagen. ‘Nooit had de westerse mens het zo goed, nooit voelde hij zich zo slecht’, vat Verhaeghe de situatie kort en bondig samen. Te bondig natuurlijk, gezien al die studies naar tevredenheid en welbevinden die vaak aanzienlijk roos-

kleuriger uitvallen. Maar waar hij wijst op de structurele bronnen van psychische kwetsuren die in het huidige economische systeem verankerd zijn – waar we vaak gedachteloos aan voorbijgaan omdat de daarbij behorende manier van denken vanzelfsprekend is geworden –, weet hij de ogen te openen voor onvermoede samenhangen en verontrustende effecten.

Hij beschrijft hoe economisch succes het criterium is geworden van slagen en falen, en hoe mensen denken dat ze dit aan zichzelf te danken hebben. ‘Van buitenaf horen ze dat hun mislukking hun verantwoordelijkheid is; van binnenuit voelen ze zich onmachtig om er iets aan te veranderen. Deze combinatie loopt uit op een voortdurende vernedering.’

Psychische problemen, zoals de sterk toegenomen depressie- en angststoornissen, beziet hij als sociale problemen: als effecten van een systeem waarin mensen de greep op hun bestaan en op zichzelf verliezen. Hij beschrijft hoe mensen steeds harder moeten werken en daar vaak weinig plezier aan beleven, omdat alle nadruk op kwantitatieve productie ligt en alles gedirigeerd wordt door de scoringslat van de markt. Hij wijst op het groeiende leger maatschappelijk ‘overbodigen’, en wanneer succes het criterium is voor een normale identiteit, dan wordt falen het symptoom van een gestoorde.

Voor een deel zijn dit geen nieuwe geluiden – ze vallen terug te vinden bij Richard Sennett, Hans Achterhuis, Trudy Dehue, Geert de Vries –, maar door sociale ontwikkelingen en psychische klachten in één doorlopend verhaal onder te brengen worden de contouren zichtbaar van een nieuw ‘discours’: van de manier waarop het ‘neoliberale economische verhaal’ ons doen en denken is gaan beheersen en hoe dit uitwerkt op onze identiteit.

Zijn schets is overtuigend, hij laat goed zien hoe dit verhaal in de vezels van de samenleving is doorgedrongen. Maar in zijn verlangen ons de ogen te openen voor de destructieve uitwerking van het neoliberalisme op het gevoel van eigenwaarde van mensen is hij me soms wat te grofmazig. Zo zou ik benieuwd zijn welke psychische uitrusting beter past bij de eisen van de tijd – zelfsturend vermogen, stevige hechting, evenwichtige emotionele ontwikkeling? En met welke ontwikkeling of welke ervaringen (bijv. vroegkinderlijke verwaarlozing) lopen mensen in dit systeem vast: raken ontwricht, ontberen – bodemloos als ze al zijn – vormen van houvast die hen vroeger nog in het sociale en psychische gareel hadden gehouden? En zijn jongeren, anders grootgebracht, beter bestand tegen de eisen van dit economische systeem?

Verhaeghe wijst aan het eind van zijn boek op een aantal ontwikkelingen in organisaties waarin mensen zelf weer het heft in handen nemen en zich minder laten tiranniseren door eisen van markt en bureaucratie. Hij geeft het voorbeeld van een hulpverleningsorganisatie in Antwerpen die werkt zonder protocollen, met een minimale administratie, nagenoeg geen management, de medewerkers werken gratis, hun aanbod groeit. ‘Hun werkwijze beantwoordt heel mooi aan alles wat de motivatie bevordert: autonomie, zeggenschap, zelfsturing, collegiale sociale controle, een gemeenschappelijk doel (hulpverlening); het biedt hun de zuurstof voor hun reguliere baan in de ggz waar ze gedemotiveerd functioneren.’ Ook uit andere domeinen geeft hij voorbeelden, zoals een federale overheidsdienst en self management teams bij Volvo Trucks, die je zou kunnen opvatten als de kie-

men van nieuwe ontwikkelingen, maar hij verdisconteert die niet in zijn verhaal, waardoor dit te monolithisch wordt. Of deze contrapunten aan kracht zullen winnen valt niet te overzien, maar in elk geval brengen ze iets meer reliëf aan in zijn soms toch wel wat monotoon-sombere schets van de tijd, en laten ze iets meer zien van de meerstemmigheid en meersporigheid van het sociale veld.

Al verzwakt te veel nuance en oog voor variatie altijd weer de overtuigingskracht van een verhaal, een dilemma dat inherent is aan de wetenschap.